

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Кафедра міжнародного права

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД**

Компендіум

За загальною редакцією професорів
О. В. Сердюка, І. В. Яковюка

2-ге видання, доповнене

Харків
«Право»
2019

УДК 341.231.14-046.54(03)

T33

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 2 від 27 жовтня 2017 р.)*

Рецензенти:

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік
НАПрН України, президент НАПрН України;

К. В. Смирнова, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Колектив авторів:

Д. В. Аббакумова – підрозділи 4.1, 4.2, 4.4, 4.5 розд. 4 (у співавт.
з Є. М. Білоусовим); *Т. М. Анакіна* – розділи 8, 17; *Є. М. Білоусов* –
підрозділи 4.1, 4.2, 4.4, 4.5 розд. 4 (у співавт. з Д. В. Аббакумовою);
М. В. Буроменський – розд. 12; *І. М. Жуков* – розд. 16; *Т. В. Комарова* –
розд. 10 (у співавт. з Л. Я. Трагнюк); *І. Б. Кудас* – розд. 5; *В. Ю. Пола-
тай* – розд. 7; *О. В. Сенаторова* – розд. 2; *О. В. Сердюк* – розділи 3,
15; підрозд. 4.3 розд. 4 (у співавт. з Л. Я. Трагнюк); *В. М. Сорокун* –
розд. 11 (у співавт. з І. В. Яковюком); *Л. Я. Трагнюк* – підрозд. 4.3
розд. 4 (у співавт. з О. В. Сердюком); розд. 10 (у співавт. з Т. В. Кома-
ровою); розд. 13 (у співавт. з І. В. Яковюком); *Ж. В. Чевичалова* –
розд. 9; *Ю. В. Щокін* – розділи 1, 6, 14; *І. В. Яковюк* – розд. 11 (у спів-
авт. з В. М. Сорокуном); розд. 13 (у співавт. з Л. Я. Трагнюк)

Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини
T33 і основоположних свобод : компендіум / [О. В. Сердюк, Ю. В. Щокін,
І. В. Яковюк та ін.] ; за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. – 2-ге вид.,
допов. – Харків : Право, 2019. – 404 с.

ISBN 978-966-937-531-5

У виданні розглянуто теоретичні проблеми та проаналізовано практику за-
стосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших
норм міжнародного права у національному правопорядку. Особливий акцент
зроблено на тлумаченні Конвенції Європейським судом з прав людини. Дослідже-
но особливості конвенційного механізму захисту прав людини: питань юрисдикції
Європейського суду з прав людини, методів тлумачення Конвенції, виконання рі-
шень і застосування практики Європейського суду з прав людини. Наведено право-
ві позиції цього Суду щодо прав людини, які захищаються Конвенцією.

Розраховано на викладачів, аспірантів та студентів закладів вищої освіти.

УДК 341.231.14-046.54(03)

© Сердюк О. В., Щокін Ю. В.,
Яковюк І. В. та ін., 2019

© Видавництво «Право», 2019

ISBN 978-966-937-531-5

Перелік основних скорочень

ЕСНР	– European Convention on Human Rights
ВГСУ	– Вищий господарський суд України
ВРУ	– Верховна Рада України
ВСУ	– Верховний Суд України
ВС	– Верховний Суд (України)
ВКПМД	– Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.
ГА ООН	– Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
Європейська Комісія	– Європейська Комісія з прав людини
ЄКПЛ/Конвенція	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950)
ЄС	– Європейський Союз
ЄСПЛ/Суд	– Європейський суд з прав людини
КМ РЄ	– Комітет міністрів Ради Європи
КМУ	– Кабінет Міністрів України
МКС	– Міжнародний кримінальний суд
МГП	– міжнародне гуманітарне право
МКТЮ	– Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії
МОП	– Міжнародна організація праці
МПГПП	– Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
МС ООН	– Міжнародний суд ООН
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ПАРЄ	– Парламентська Асамблея Ради Європи
РЄ	– Рада Європи
РФ	– Російська Федерація
США	– Сполучені Штати Америки

РОЗДІЛ 1

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ЇЇ МІСЦЕ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Історичні передумови прийняття Конвенції

Сучасна європейська система захисту прав людини є надбанням багатовікового розвитку держав і народів Європейського континенту. Вона складалася під впливом античної філософії і християнської доктрини, розвитку промисловості й торгівлі та постійно проходила випробування в жорсткій політичній боротьбі, що точилася як усередині європейських держав, так і в міжнародних відносинах за їх участю.

Ідея походження прав людини була розроблена представниками різних європейських філософсько-правових та релігійних концепцій і напрямів. При цьому традиційно вважається, що головний вплив на правозахисну доктрину мали праці прибічників теорії природного права. Ідеї природної рівності людей, висловлені давньогрецькими софістами (Протагором, Антифонтом, Лікофроном, Горгієм та ін.), Сократом, Платоном, кініками (прибічниками Антисфена) і стоїками, були розвинуті у працях філософів, політичних і релігійних діячів держав Європи протягом різних історичних періодів.

Уже в ранньому християнстві поряд із ідеєю рівності всіх перед Богом утверджуються певні основоположні норми, що становили стрижень канонічного права (кожен отримує нагороду за результатами своєї праці; там, де немає закону, немає і злочину; якою мірою міряєте, такою і вам буде відміряно, та ін.). Водночас у давньоримському праві формуються відповідні нормативні аналоги – правові

максими, розробляються поняття суб'єкта права і принцип рівності всіх перед законом.

Поступово теорія природного права набувала різних відтінків і відмінностей, виокремлювалися певні напрями, формувалися філософсько-правові школи. Їх об'єднувало те, що всі вони містили морально-етичну критику держави і права та запроваджували імператив гуманізації чинного правопорядку, природа в якому виступала як джерело норм для людських відносин.

Базовий теоретичний фундамент сучасної домінуючої європейської природно-правової концепції прав людини був закладений наприкінці Середніх віків – на початку Нового часу (XVI–XVIII ст.) такими відомими філософами-просвітниками, як Т. Джефферсон, Вольтер, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Їхні погляди вплинули на формування нових світоглядних позицій, спонукавши до значних революційних перетворень у Європі та за її межами, які зрештою привели до формування принципово нових правових засад державотворення в низці впливових європейських країн, зокрема Англії (Петиція про права (1628), Білль про права (1689)), Франції (Декларація прав людини і громадянина (1789)), Пруссії (Конституція (1830)), Австрії (Основні Закони про права підданих (1867)), а також США (Декларація про права Вірджинії (1776), Декларація незалежності США (1776)). Держави виходили з-під безпосереднього директивного впливу Ватикану і набували світського характеру. До конституцій вказаних держав почали включатися розділи щодо прав і свобод громадян. Саме в цей час набуває загального юридичного визнання звід основоположних прав і свобод людини – те, що сьогодні багатьма правниками визначається як права людини першого покоління¹. Їх первісність обумовлена не лише хронологією закріплення у вищевказаних актах конституційного права, а й їх значущістю за шкалою ліберальних цінностей країн Заходу – особистої свободи, політичної (громадянської) активності і недоторканності приватної власності.

Права людини другого покоління – соціально-економічні права, які гарантують доступ людини до основних соціальних, економічних благ і можливостей, були засновані на ідеях рівності й справедливості.

¹ У міжнародному праві ідея поділу прав людини на три рівні (генерації) вперше була запропонована французьким юристом Карелом Васаком у 1977 р.

вості, також вони є здобутками розвитку переважно європейських країн. Вони були обґрунтовані і поступово набули міжнародного визнання у другій половині XIX ст. – початковому періоді індустріалізації і загострення робітничого питання. Ці права були спрямовані на вирішення гострого «соціального питання» (значного зниження заробітної плати, масового зростання рівня безробіття, зuboжіння широких верств населення), яке виникло в європейських країнах унаслідок так званої «пізньовікторіанської депресії», яка охопила світову економіку протягом 1870–1880 рр. і поставила під сумнів саморегульвні можливості вільного ринку (доктрина «нічного сторожа» Адама Сміта та інших фізіократів). Значної популярності набули праці К. Маркса, Ф. Енгельса та інших соціалістів, які запропонували нову – планову – «інноваційну» для свого часу економіку з обов'язковим упровадженням певних соціальних стандартів для найманих працівників.

Від самого початку соціально-економічні права включали право на освіту, на охорону здоров'я, недоторканність приватного життя, свободу від дискримінації, право на працю, на відпочинок, на пенсійне забезпечення тощо. До прав другого покоління також належать культурні права, що забезпечують свободу участі в культурному житті суспільства (право на участь у культурному житті, право на користування результатами наукового прогресу тощо).

На початку XX ст. права людини ані першого, ані другого покоління не мали комплексного міжнародно-правового закріплення. Юридично більшість із них забезпечувалася відповідними нормами національного законодавства, які нерідко сприймалися європейськими елітами як вагомі популістські аргументи в боротьбі за політичну владу.

Утворення ООН, підсумки діяльності Нюрнберзького і Токійського трибуналів поставили на порядок денний питання щодо вилучення правового регулювання відносин щодо захисту прав і свобод людини із внутрішньої юрисдикції держав і формування відповідних міжнародно-правових стандартів. Це було особливо актуальним для європейських країн, які були епіцентрами обох світових війн. Намагання виділити ту частину свого досвіду здійснення гуманітарної правової політики, яка б значно посилила захист прав і свобод власних громадян і надала їм вагомі юридичні важелі захисту від тоталітарних зазіхань

власних еліт, спонукало десять західноєвропейських держав¹ до заснування у 1949 р. РЄ і прийняття в її межах ЄКПЛ (1950). Головна причина прийняття Конвенції полягала в утворенні міжнародного механізму, за допомогою якого вільна Європа мала б можливість захистити себе від появи іншого Гітлера або встановлення тоталітарного режиму.

1.2. Прийняття та основні етапи розвитку Конвенції як міжнародного договору у сфері захисту прав людини

Прийняттю Конвенції передувала ініціатива учасників Конференції Міжнародного комітету рухів за європейську єдність – неурядової організації, що на зборах у Гаазі у травні 1948 р. заявила про бажання «мати Хартію прав людини, яка би гарантувала свободу совісті, зборів і вираження поглядів, а також право утворення політичної опозиції», і «Суд з відповідними санкціями за здійснення цієї Хартії».

Перші проекти Конвенції і Статуту Європейського суду, що були підготовлені П.-А. Тайтженом, сером Д. Максвеллом-Файфом і професором Ф. Деуссом, були подані на розгляд до КМ РЄ 12 липня 1949 р. Спочатку Комітет відхилив пропозицію, пославшись на прийняту 10 грудня 1948 р. ГА ООН Загальну декларацію з прав людини. Однак делегати Консультативної асамблеї наполягли на повторному розгляді наданих проектів, мотивуючи це необхідністю підготовки юридично обов'язкового документа з прав людини «на суто західно-європейській основі».

13 серпня 1949 р. Комітет міністрів повернув питання розгляду поданих проектів до порядку денного. 19 серпня 1949 р. Консультативна асамблея рекомендувала укласти відповідну конвенцію і створити Європейську комісію з прав людини і Європейський суд з прав людини з метою її додержання.

¹ Держави – засновниці РЄ: Бельгія, Данія, Велика Британія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швеція.

Пропозиція була підтримана Комітетом Консультативної асамблеї з правових і адміністративних питань, який 5 вересня 1949 р. подав до Асамблеї відповідну доповідь. 8 вересня 1949 р. Асамблея прийняла її і затвердила проект Конвенції, який далі був переданий на розгляд до Комітету міністрів. 5 листопада він прийняв рішення про утворення комісії експертів для підготовки власного проекту Конвенції і звернувся до держав – членів РЄ з проханням призначити до її складу відповідних фахівців. Експертна комісія за результатами своєї роботи запропонувала свій варіант Конвенції, який базувався на варіанті, попередньо запропонованому Консультативною асамблеєю.

З 8 по 17 червня 1950 р. на підставі рішення Комітету міністрів було проведено Конференцію старших працівників, на якій були знайдені компроміси з двох основних питань, а саме щодо: а) викладення прав і свобод людини і б) ролі Суду щодо їх забезпечення. Слід зазначити, що останнє питання виявило протилежні позиції сторін. Остаточно воно було вирішено Комітетом міністрів у серпні 1950 р. Конвенцію було підписано державами – членами РЄ 4 листопада 1950 р. Вона набула чинності 3 вересня 1953 р.

За час, що минув, Конвенція здобула вагомий авторитет на міжнародній арені. Вона і запроваджений нею ЄСПЛ – контрольний механізм її додержання – стали взірцем успішного врегулювання спорів між державами та індивідами. Тим самим вони спонукали до прийняття подібних правозахисних актів із відповідними контрольними механізмами їх реалізації в межах низки впливових регіональних міжнародних організацій (Африканського суду з прав людини і прав народів у Африканському союзі, Незалежної постійної комісії з прав людини в Організації ісламського співробітництва, Міжамериканської комісії з прав людини в Організації американських держав). Конвенція в практичній площині надала відповіді на багато теоретичних питань, головним з яких вважалися дискусії навколо визнання міжнародної правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб, виключної компетенції держав щодо визначення прав та обов'язків їх громадян, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на їх території, та ін. Конвенція сформувала власну теорію і практику тлумачення, які певною мірою відрізняються від загальних принципів тлумачення, передбачених статтями 31–33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. У зв'язку з цим її стали називати «живим договором».

За час свого існування у змісті Конвенції і в умовах її застосування відбулися значні зміни, що дозволили в доктрині міжнародного права виокремити певні етапи її розвитку.

Протягом початкового етапу (1950–1974) поступово розширювався склад учасників Конвенції і формувалися юридичні умови її широкого застосування не тільки для міждержавних спорів, а й для спорів держав-учасниць з індивідами. Це стало можливим після того, як у 1955 р. Комісія набула права на розгляд індивідуальних скарг проти тих держав, які на це погодилися, а у 1958 р. було створено ЄСПЛ. У цілому в 1950-х рр. Суд не розглянув жодної справи і лише тільки декілька заяв було визнано прийнятними. У 1960-х рр. Суд ухвалив перші 10 рішень. Крім того, у практиці застосування Конвенції трапився перший негативний випадок нехтування позицією Комісії – одна з держав-учасниць (а саме – Греція), отримавши негативні доповіді Комісії, денонсувала Конвенцію і взагалі вийшла зі складу РЄ. Греція повернулася до РЄ лише у 1974 р.

1975–1998 рр. – етап досягнення Конвенцією певної юридичної зрілості. Конвенція і практика її застосування Комісією і Судом набувають міжнародного визнання і стають вагомим юридичним інструментом захисту прав людини в Європі.

Значною подією цього періоду стає прийняття та набуття чинності у 1985 р. Протоколом №6 до Конвенції, за яким скасовується смертна кара. Відповідно до ст. 1 цього Протоколу «нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено». Водночас ст. 2 залишає окремі можливості застосування смертної кари за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни.

У цей період приймаються рішення, що забезпечують основні підходи до тлумачення майже всіх конвенційних прав і свобод людини, що в сукупності формують так зване «прецедентне право» Комісії і Суду. На початку 1990-х рр. всі держави-учасниці погоджуються з правом на індивідуальне звернення і на юрисдикцію Суду. До лав РЄ і відповідно до Конвенції починають приєднуватися держави Східної Європи – колишні соціалістичні країни. Разом з тим контрольний механізм Конвенції стикається з першими серйозними випробуваннями внаслідок різкого зростання кількості індивідуальних скарг.

1998–2008 рр. – етап суттєвого реформування контрольного механізму Конвенції. 1 листопада 1998 р. набуває чинності Протокол № 11,

за яким скасовується Комісія і Суд стає єдиним органом розгляду справ за Конвенцією. У цей період майже всі колишні соціалістичні країни Європи (за винятком Білорусії) набувають членства в РЄ і приєднуються до Конвенції, яка охоплює своїм захистом понад 800 мільйонів чоловік. При цьому посилюється захист права на життя: у 2003 р. набуває чинності Протокол № 13 до Конвенції, за яким смертна кара скасовується за всіх обставин.

Крім того, саме протягом цього етапу простежується тенденція до зближення правових систем захисту прав людини за Конвенцією, з одного боку, і в межах ЄС – з другого. Суд ЄС поступово рухався від загальної вказівки на те, що права людини є частиною основних принципів права ЄС (рішення у справі *Erich Stauder v. City of Ulm* 1969 р.¹), до визнання самої Конвенції (перше посилання на неї відбулося у 1975 р. у рішенні Суду ЄС у справі *Roland Rutili v. Minister of the Interior*²) і її практики (перше безпосереднє посилання на практику ЄСПЛ відбулося у 1996 р. у рішенні Суду ЄС у справі *P. v. S. and Cornwall County Council*³). Хартія про основні права ЄС, прийнята у 2000 р. первісно як рекомендаційний акт, у ст. 53 містить пряме посилання на ЄКПЛ як на один з основних документів, якому не повинно суперечити тлумачення жодного із положень Хартії.

2009 р. – *по теперішній час*. Лісабонський договір (2009) містить пряме посилання на те, що «Союз повинен приєднатися до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (п. 2 ст. 6). Крім цього, відповідно до п. 1 цієї ж статті Хартія про основні права ЄС (2000) набула тієї самої юридичної сили, що й установчі договори ЄС.

Відповідні кроки назустріч були зроблені і з боку РЄ. 1 листопада 2010 р. набув чинності Протокол № 14 до Конвенції, який у новій редакції ст. 59 (ст. 17 Протоколу) передбачив п. 2, за яким «до цієї Конвенції може приєднатися Європейський Союз». На цей час триває підготовка тексту відповідного договору.

¹ Case 29/69 *Erich Stauder v. City of Ulm* // European Court Reports. 1969. P. 425. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61969CJ0029&from=EN>.

² Case 36/75 *Roland Rutili v. Minister of the Interior* // European Court Reports. 1975. P. 1232. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61975CJ0036&from=EN>.

³ Case C-13/94 *P. v. S. and Cornwall County Council* // European Court Reports. 1996. P. I-2164. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61994CJ0013&from=EN>.

Отже, ми є свідками значного посилення впливу Конвенції на формування сучасної правозахисної політики інститутами ЄС у цілому і відповідної практики Суду ЄС зокрема. При цьому слід зазначити, що подальша уніфікація стандартів захисту прав і свобод людини на загальноєвропейському просторі буде здійснюватися комплексно, із застосуванням інших як регіональних, так і універсальних зобов'язань держав – членів ЄС. Але саме Конвенція, беззаперечно, відіграватиме в цьому процесі головну роль.

На даному етапі РС вдається до суттєвих змін принципів і механізму функціонування Конвенції і Суду. У 2013 р. відкриваються для підписання два додаткові протоколи до Конвенції. Відповідно до Протоколу № 15 (який ще не набув чинності) у Преамбулу ЄКПЛ вводиться посилання на принцип субсидіарності конвенційної системи і доктрину розсуду держави; скорочується від шести до чотирьох місяців термін, протягом якого можна подати заяву до ЄСПЛ після остаточного національного рішення. Відповідно до Протоколу № 16 (набув чинності з 1 серпня 2018 року) – верховним судам і трибуналам держав-учасниць надається право на звернення до ЄСПЛ задля отримання консультативних висновків (преюдиційних висновків) із принципових питань щодо тлумачення та застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї.

1.3. Каталог прав людини, що захищаються Конвенцією

Права і свободи людини, що закріплені в Конвенції, належать переважно до громадянських і політичних прав, тобто до прав людини першого покоління. І лише окремі – до другого, тобто до соціально-економічних і культурних¹. Від часів Французької революції (1789–1799)

¹ Права людини третього покоління є колективними. Вони формувалися в умовах стрімких глобалізаційних процесів під впливом нових суспільних загроз і можливостей. В їх основі лежить ідея солідарності, яка спрямована проти війн, граничної бідності, екологічних і стихійних лих. Отже, це права на мир, на розвиток, на безпечне, чисте і здорове навколишнє середовище, на спільне використання загальної спадщини людства, на інформацію тощо. Вони в ЄКПЛ не закріплені.